

JÓZEF WAĆLAW BOGUNIOWSKI SDS

PRZEDTRYDENCKIE BENEDIKCJONAŁY W POLSCE

Rodzi się pytanie, czy przed soborem trydenckim (1545–1564) Kościół w Polsce dysponował benedykcjonałami, czyli księgami liturgicznymi dla biskupa, które zawierają formuły błogosławieństwa stosowanego w czasie mszy św. pontyfikalnej? Z przyjęciem chrześcijaństwa do Polski napływały z Europy zachodniej różne księgi liturgiczne; takie, którymi biskupi posługiwali się przy sprawowaniu liturgii w kościołach katedralnych i takie, którymi księża diecezjalni czy zakonni posługiwali się podczas celebracji liturgii parafialnej i monastycznej. Należą do nich w pierwszym rzędzie sakramentarze, a następnie mszały, pontyfikały, benedykcjonały, rytuały oraz brewiarze.

Naszą uwagę zatrzymujemy na benedykcjonałach, które były używane w Polsce przed soborem trydenckim. Na wstępie należy stwierdzić, że o tej księdze liturgicznej mamy skąpe wiadomości¹, ponieważ do naszych czasów zachowało się niewiele kodeksów liturgicznych i katalogów z dawnych bibliotek przy kościołach i klasztorach, w których sprawowano liturgię. Inwentarz Biblioteki Katedralnej Krakow-

* Wykaz skrótów zastosowanych w przypisach znajduje się na końcu tomu, przed spisem treści.

¹ Najprawdopodobniej pierwszą wzmiankę o niej w literaturze podaje W. S e m k o w i c z, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951 s. 180, 314, 316, 508. Tam wymieniono dwa benedykcjonały używane w Polsce: jeden krakowski w XI w. i drugi załuski z XII w. Na kolejny rękopis liturgiczny zwrócił uwagę W. U r b a n, *Najstarszy benedykcjonał w Bibliotece Kapitułnej we Wrocławiu*, RBL 13: 1960 s. 303–320. Paroletnie studia nad historią ksiąg liturgicznych przynaglały autora niniejszego artykułu do wyrażenia opinii, że w ścisłym znaczeniu jedynym benedykcjonałem zachowanym i używanym w Polsce jest benedykcjonał krakowski, a nie wrocławski.

skiej na Wawelu z 1110 r. wspomina o trzech benedykcyjonałach: *Benedictiones III*². Spośród nich zachował się do dziś tylko jeden kodeks w Archiwum Kapituły Krakowskiej w Krakowie pod sygn. 23, a pozostałe zaginęły. Powstaje kolejne pytanie, czy następne dwie księgi były tego samego rodzaju księgami liturgicznymi, co zachowana do dziś, czy też innego? Ponieważ nie dysponujemy odpowiednią dokumentacją, na podstawie której moglibyśmy odpowiedzieć na to pytanie, pozostaje nam tworzenie hipotez. Można słusznie z W. Danielskim założyć³, że księgi wymienione w inwentarzu wawelskim znalazły się w Krakowie za rządów bpa Baldwina (1103–1109)⁴. Księgi te zostały przekazane Bibliotece Katedralnej w Krakowie jako jego dar. Na dar ten najprawdopodobniej nie składały się dublety tej samej księgi, lecz różnego rodzaju księgi liturgiczne, które były niezbędne dla sprawowania służby Bożej w katedrze na Wawelu.

Na temat dwóch zaginionych ksiąg liturgicznych z kościoła katedralnego na Wawelu wypowiedzieli się J. Fijałek⁵ i W. Semkowicz⁶. Obaj uczeni zgodnie twierdzą, że księgi te nie były przeznaczone dla biskupa, lecz dla kapłanów, czyli nie były benedykcyjonałami, lecz rytuałami. Jan Fijałek pisze: *Można przyjąć, że oba zaginione [kodeksy] były odmiennego typu, różne od zachowanego, nie wyłącznie biskupie, o ile mieściły się w nich modły przy udzielaniu sakramentów i sprawowaniu czynności, błogosławieństw sakramentalnych (sakramentaljów), i to wraz z opisem sposobu ich dopełniania także przez kapłanów, kiedy czynności te święte nie wymagały sakry biskupiej*⁷. Historyk liturgii wawelskiej w swojej dociekliwości posunął się jeszcze dalej,

² Zob. I. P o l k o w s k i, *Katalog rękopisów Kapitułnych Katedry Krakowskiej*, cz. 1. *Kodexa rękopiśmienne*, Kraków 1884 s. 39; J. F i j a ł e k, *Księgi liturgiczne oraz święta i święci katedry krakowskiej z początku w. XII-go*, „Nova Polonia Sacra” 1: 1928 s. 351–353.

³ W. D a n i e l s k i, *Benedykcyjonał*, EK t. 2 kol. 28.

⁴ W czasie zarządzania biskupstwem krakowskim, jako Francuz, miał łatwość ożyczenia kontaktów krakowskiego środowiska z Europą Zachodnią, czego rezultatem m. in. była biblioteka kapitułna, której zasób zinwentaryzowano w 1110 r. za rządów jego następcy, też francuskiego pochodzenia, bpa Maura (1110–1118). Zob. W. S e m k o w i c z, *dz. cyt.*, 333; C. D e p t u ł a, *Baldwin*, EK t. 1 kol. 1276; B. P r z y b y s z e w s k i, *Zarys dziejów diecezji krakowskiej*, Kraków 2000 s. 36.

⁵ J. F i j a ł e k, *Księgi liturgiczne oraz święta i święci*, s. 353.

⁶ Zob. *Paleografia łacińska*, Kraków 1951 s. 180.

⁷ J. F i j a ł e k, *Księgi liturgiczne oraz święta i święci*, s. 353.

gdy stwierdził, że jedna z zaginionych ksiąg liturgicznych na Wawelu została zdeponowana w Bibliotece Jagiellońskiej w połowie XVIII w., a w XIX w. Władysław Wisłocki zinwentaryzował ją pod sygnaturą 2057 jako *pontificale mutilum absque initio et fine* i opisał ją jako dwunastowieczny kodeks pergaminowy iluminowany współczesnymi malowidłami i inicjałami o formacie 4°, liczący 152 kart⁸. Nasuwa się następnie pytanie, do jakiej kategorii ksiąg liturgicznych zalicza się wyżej wymieniony kodeks z Biblioteki Jagiellońskiej? Odkrywca i badacz tego kodeksu Władysław Abraham doszedł do wniosku, że rękopis w klasyfikacji zajmuje miejsce na pograniczu między benedykcyjonałem a pontyfikałem⁹, natomiast rok później Jan Fijałek twierdził, że manuskrypt ten był *jednym z trzech benedykcyjonałów katedry krakowskiej*, który w dawnym spisie ksiąg skarbcza katedralnego odnotowano wśród czterech *ordinales*¹⁰. Powyższa opinia została przyjęta przez niektórych uczonych polskich, do których zaliczają się paleograf W. Semkowicz i mariolog J. Wojtkowski. W. Semkowicz twierdzi, że W. Abraham nie nadał omawianemu kodeksowi liturgicznemu ścisłej nazwy, bo *nie jest to pontyfikał sensu stricto, lecz raczej liber ordinalis*¹¹. Podobnie kodeks ten nazywa J. Wojtkowski¹², gdy pisze o *ordinale* krakowskim ze skarbcza katedry krakowskiej¹³. Na uwagę zasługuje fakt, że kolekcjoner benedykcyjonałów E. Moeller OSB nie wymienia go wśród polskich benedykcyjonałów w *Corpus*

⁸ Zob. *Katalog rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Jagiellońskiego*, Kraków 1877–1881 s. 499.

⁹ Zob. *Pontificale biskupów krakowskich z XII wieku*, RAUWHF t. 66: 1927 nr 1 s. 6.

¹⁰ Zob. J. F i j a ł e k, *Księgi liturgiczne oraz święta i święci*, s. 353–354.

¹¹ W. S e m k o w i c z, *Paleografia łacińska*, Kraków 1951 s. 179, przypis 2.

¹² Zob. J. W o j t k o w s k i, *Początki kultu Matki Boskiej w Polsce w świetle najstarszych rękopisów*, „Studia Warmińskie” 1: 1964 s. 236.

¹³ Z rękopisu przechowywanego w Bibliotece Jagiellońskiej pod sygn. 2057 J. Wojtkowski publikował w art. *Początki kultu*, trzy teksty: fragment modlitwy na poświęcenie gromnic — *Domine Deus, creator coeli et terrae, k. 6 v, na s. 237; prefację na poświęcenie gromnic — quia per serenissimam ac placidissimam stellam genetricem tuam, k. 96 r – 96 v, na s. 237; egzorcyzm nad chlebem i serem w „Sąd Boży” — Exorciso te maledicte immundissime draco et serpens noxius per uerbum ueritatis, 91 r–91 v, na s. 239, a w art. *De cultus (sic) Beatae Mariae Virginis in Polonia initiis in luce vetustissimorum manusccriptorum hucusque exstantium*, „Ephemerides Mariologicae” 16: 1966 s. 501, prefację na święto Oczyszczenia Maryi Panny, k. 96 r–v.*

*Benedictionum Pontificalium*¹⁴. Historyk liturgii w Polsce Waćław Schenk zalicza manuskrypt 2057 Biblioteki Jagiellońskiej do grupy Pontificale Romano–Germanicum¹⁵, a wydawca tegoż rękopisu Zdzisław Obertyński na rok przed swoją śmiercią (1978) zatytułował go w języku angielskim: *The Cracow Pontifical (Pontificale Cracoviense Saeculi XI)*¹⁶ i w języku polskim: *Pontyfikał Krakowski z XI wieku*¹⁷. W końcu badacz, kolekcjoner i wydawca *Ordines Romani* Michel Andrieu, za W. Abrahamem, zalicza manuskrypt Biblioteki Jagiellońskiej do grupy pontyfikałów¹⁸.

Kolejną księgą liturgiczną, która mogłaby ubiegać się o nazwę benedykcjonala używanego w Polsce jest średniowieczny rękopis pergaminowy znajdujący się w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu pod numerem 149 (dawny 150). Rękopis ten zasługuje na dłuższą i dokładniejszą uwagę. Jest to niewielki kodeks o rozmiarach 15,5×21,5 cm, oprawiony w miękką skórę w formie portfela składającego się z trzech części, które są związane rzemykami. Liczy 124 kart nie liczbowanych. Zauważa się w nim brakujące karty, m. in. między k. 91 a k. 92. Wincenty Urban w kodeksie tym wyróżnia, ze względu na czas pochodzenia, trzy warstwy. Do warstwy najstarszej pochodzącej z XI w. należą karty 56–89, 98–100¹⁹, z XII w. karty 92 r – 95 r, 96, 100 r, 192, a do warstwy najmłodszej pochodzącej z XIII w. zalicza karty 89 v, 91 v, 92 r – 95 v, 97, 123–124²⁰. Tekst pisany jest czarnym inkaustem, a przepisy liturgiczne czerwoną minią w jednej kolumnie po 19 wierszy. Cały kodeks jest pisany minuskułą, natomiast tytuły w star-

¹⁴ E. M o e l l e r, *Corpus Benedictionum Pontificalium*, w: CChr SL CLXII B s. XLIII, 22, 77, 102.

¹⁵ Zob. W. S c h e n k, *Z dziejów liturgii w Polsce*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, red. M. R e c h o w i c z, Lublin 1996, s. 145; T e n ż e, *Quellen und Forschungen zur Geschichte der Liturgie in Polen*, ALW 22: 1980 s. 109.

¹⁶ Z. O b e r t y Ń s k i, *Cracow, Jagellonian Library*, MS. 2057, C. Manchester 1977.

¹⁷ Z. O b e r t y Ń s k i, *Pontificale Cracoviense Saeculi XI* (Biblioteka Jagiellońska Cod. MS 2057), Lublin 1977.

¹⁸ Zob. M. A n d r i e u, *Les Ordines Romani du Haut Moyen Âge. Les manuscrits*, t. 1, Louvain 1965 s. 116.

¹⁹ W. U r b a n, *Najstarszy benedykcjonal w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu*, RBL 13: 1960 s. 306–310.

²⁰ *Tamże*, s. 310.

szej części majuskułą. Gdy w całym kodeksie nie znajdujemy miniatur, to w najstarszej części zostały wykonane inicjały w kolorze zielonym z dodatkiem czerwieni o niewielkich rozmiarach 2,5×3 cm. Na k. 68 znajduje się największy inicjał o wymiarze 3,5×4,5 cm. Różny charakter pisma w tekście i na marginesach wskazuje na przynajmniej trzech kopistów. Teksty wykonane inną ręką znajdują się m. in. na k. 2 r, 21 v, 53 v, 89 v – 91 v, 92–95, 99 v, 107, 117 v – 118 v, ręką trzecią na k. 91 r, 97. Znaki muzyczne²¹ nad tekstami antyfon znajdują się m. in. dla *Asperges me Domine* (k. 108 r); *Introibo ad altare* (k. 111 v); *Erexit Jacob* (k. 112 r); *Mane surgens Jacob* (k. 112 v); *Sanctificavit Dominus* (k. 113 r); *Terribilis est* (k. 118 v); *Ingredimini benedicti*; *Exultabunt iusti in gloria* (k. 119 v); *Sub altare Domini* (k. 120 v); *Corpora sanctorum* (k. 121 r); *Circumdate Sion* (k. 121 v). Jak w Sakramentarzu Tynieckim, tak tutaj występuje charakterystyczne *e-caudate* — *ē*.

Jeżeli, zdaniem liturgisty wrocławskiego Adolfa Franza, pochodzenie liturgicznego kodeksu wrocławskiego jest niepewne²², to, według opinii W. Semkowicza²³, nie powstał on na Śląsku, lecz pochodzi z archidiecezji salzburskiej. O słuszności powyższej hipotezy mogą świadczyć zachowane fragmenty sakramentarza z IX w. w Bibliotece w Salzburgu Cod. M II 296²⁴, wewnętrzne kryteria paleograficzne, hagiograficzne i liturgiczne rękopisu²⁵ oraz zarządzanie diecezją wrocławską w latach 1268–1270 przez bpa księcia Władysława z Salzburga²⁶, za pośrednictwem którego omawiana księga liturgiczna mogła zostać sprowadzona do Wrocławia. Na czas powstania kodeksu, to jest na XI–XII w. wskazują kryteria wewnętrzne przytoczone przez W. Urbana²⁷.

²¹ Zob. Z. B e r n a t, *Pontyfikał wrocławski z XII wieku jako zabytek muzyczny*, „Musica medii aevi” 3: 1969 s. 7–29.

²² *Herkunft ungewiß*, w: A. F r a n z, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, t. 1, Graz 1960 s. XXIV.

²³ W. S e m k o w i c z, *Paleografia łacińska*, s. 180.

²⁴ Zob. K. G a m b e r, *Codices liturgici latini*, t. 2, Freiburg 1968 s. 400 nr 883.

²⁵ Zob. W. U r b a n, *art. cyt.*, 313–320.

²⁶ Zob. T. S i l n i c k i, *Dzieje i ustrój Kościoła Katolickiego na Śląsku do końca w. XIV*, Warszawa 1953 s. 170–175.

²⁷ Zob. W. U r b a n, *art. cyt.*, s. 310–312.

Przed pierwszą wojną światową na rękopis ten zwrócili uwagę wrocławscy liturgiści A. Schönfelder²⁸ i A. Franz²⁹, lecz nigdy nie był on przedmiotem szczegółowych badań naukowych. Dopiero po drugiej wojnie światowej Wincenty Urban, ówczesny dyrektor Biblioteki Kapitulnej we Wrocławiu, zainteresował się nim od strony liturgicznej i zamierzał go wydać drukiem³⁰, w celu udostępnienia go szerszym kołom naukowym. Rezultatem jego studium jest opublikowany artykuł pod tytułem: *Najstarszy benedykcyjnal w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu*³¹, w którym opisał i przedstawił miejsce i czas powstania tego rękopisu liturgicznego. Jak wynika z tytułu nadanego artykułowi, autor zaliczył ten kodeks do grupy ksiąg liturgicznych o nazwie benedykcyjnały, nie podając żadnego uzasadnienia³². Na początku artykułu W. Urbana czytamy: *Kodeks Ordinarius Pontificalis Antiquus, zwany niekiedy niewłaściwie pontyfikałem, gdyż jest właściwie benedykcyjnałem: „Benedictionale z XII wielu”*. W następnych słowach autor wyjaśnia przypisaną kodeksowi nazwę: *przez który rozumiemy zbiór modłów liturgicznych odmawianych przez biskupa nad ludem przy uroczystej celebrze mszalnej*³³. Jednakże z analizy treści omawianego kodeksu liturgicznego wynika, że księga ta zawiera wprawdzie teksty błogosławieństw biskupa w czasie uroczystej mszy św. pontyfikalnej, ale nie są to teksty główne. Już pierwsze tytuły rękopisu liturgicznego wskazują na co innego: *Incipit ordo penitentium* (k. 1–12); *Ordo in cena domini*³⁴ (k. 13–23) oraz *Ordinationes clericorum* (k. 30–51) wraz z *Ad clericum faciendum* (k. 53). *Ordinationes Clericorum zawierają obrzędy święceń niższych: ostiariatu* (k. 31 r), *lektora-*

²⁸ A. Schönfelder, Das älteste Pontificale von Breslau, w: 88 Jahres-Bericht der Schlesischen Gesellschaft für vaterländische Kultur, t. 1, Breslau 1910 s. 13–20.

²⁹ A. Franz, dz. cyt., t. 1 s. XXIV, wymienił go ale później już go nie wspomina.

³⁰ Według informacji ks. dyrektora Józefa Patera (za którą dziękuję), tekst ten znajduje się w Bibliotece Kapitulnej we Wrocławiu.

³¹ RBL 13: 1960 s. 303–320.

³² Wydaje się, że autor artykułu zasugerował się opinią W. Semkowicza, a J. Wojtkowski opinię tę bezkrytycznie powtórzył: *Benedictionale Wratislaviense, minus recte etiam „pontificale”*, zaznaczając równocześnie, że *Codex cracoviensis propter vetustatem suam ac copiam formulariorum wratislaviensem codicem superans.*, w: *De cultus (sic) Beatae Mariae Virginis in Polonia*, s. 493.

³³ Tamże, s. 303.

³⁴ Por. k. 66. Na k. 21 v notatka innej ręki: *Et chorus respondeat „O remptor sume carmen tenet”*.

tu (k. 32 v), *egzorcystatu* (k. 33 v), *akoliatu* (k. 34 r) i *święceń wyższych: subdiakonatu* (k. 37 r), *diakonatu z błogosławieństwem: Dignos suos deus efficiat* (k. 38 v)³⁵ i *prezbiteratu* (k. 42 v), po którym następują *Orationes pro ipsis ad missam*³⁶. Po *błogosławieństwach osób* następują dwa błogosławieństwa rzeczy. Pierwsze: *Ad defirmendam portam ecclesię* (k. 51–52) z dwiema modlitwami do wyboru: *In nomine patris* i *Tibi sancta dei genetrix* (k. 51 v). Druga: *Benedictio anuli* z modlitwą *Creator et consecrator humani generi* (k. 52 v) *zapożyczoną z Pontificale Romano-Germanicum*, nr 38³⁷. Ze świętem *In adnunciacione s. Marię* rozpoczyna się część *De tempore* (k. 55). Część ta jest przeplatana z *Sanctorale* (k. 61–62), ze świętymi: Szczepanem (26 XII), Janem (27 XII) i Młodziankami Męczennikami (28 XII) oraz ze świętami Nawrócenia św. Pawła (25 I) i Oczyszczenia Najświętszej Maryi Panny (2 II), jak również ze wspomnieniem św. Macieja Apostoła (24 II). We Wielkim Tygodniu własne teksty liturgiczne mają Wielka Środa, Wielki Czwartek i Wigilia Paschalna (k. 66–67). Natomiast brakuje tekstu na sobotę w oktawie wielkanocnej. Po niedzieli oktawy wielkanocnej jest umieszczony tekst: *De sancta cruce* (k. 70). Ciąg dalszy *Sanctorale*, w którego skład wchodzi teksty dotyczące ośmiu świętych, następuje po niedzieli w oktawie Zesłania Ducha Świętego. Po wspomnieniu św. Marcina biskupa (13 XI) rozpoczyna się kolejna część księgi — *Commune Sanctorum* (k. 77–79), która kończy się: *In dedicatione ecclesię*. Po nim następujący okres *De tempore* kończy się tekstami *Benedictiones* na cztery niedziele Adwentu (k. 86–87), które poprzedzają dwadzieścia pięć niedziel *Posi Pentecostes* (k. 80–86). Po błogosławieństwach w czasie mszy św. następują znowu błogosławieństwa osób (k. 88): *Pro peccatis, iter agentibus, rege et populo* oraz *Pro tribulatione, infirmis* (k. 96). Dwa błogosławieństwa pokarmów, pochodzące z XIII w. *Herbarum* i *Piscis*, oddzielają dwa ostatnie od czterech pierwszych błogosławieństw osób. Po nich jest ciąg dalszy błogosławieństw rzeczy martwych dla użytku

³⁵ Na k. 50 r–v znajduje się tekst *Missa in natali consecrationis diaconi*, który zawiera *Pontificale Romano-Germanicum*, s. XVIII, w: C. Vogel, *Le Pontifical Romano Germanique du dixième siècle*, t. 1, Città del Vaticano 1963 s. 37.

³⁶ Także one znajdują się w *Pontificale Romano Germanicum* s. XVII, w: C. Vogel, dz. cyt. s. 36, oraz *Ad missam presbiteris* (k. 48 v–49 r). Zob. *Pontificale Romano-Germanicum*, s. XIX, w: C. Vogel, dz. cyt., s. 38.

³⁷ Zob. C. Vogel, dz. cyt., t. 1 s. 220.

liturgicznego, w tym błogosławieństwo dzwonu i świec w święto Oczyszczenia Najśw. Maryi Panny (k. 98–100)³⁸. Przy tekście *Benedictio campanę* na marginesie k. 99 v dopisano drugą ręką antyfonę: *Vox Domini super aquas*, a nad tekstem znaki muzyczne. Tekstu benedykcji dzwonu nie znajdujemy w *Pontificale Romano-Germanicum*. Prawdopodobnie jest on późniejszy, bo występuje w *Pontyfikale Płockim z XII wieku*³⁹.

Ze studium rękopisu nr 149 wynika, że kodeksu tego nie można zaliczyć do rodzaju ksiąg liturgicznych o nazwie benedykcyjna, chociaż zawiera on pewną ilość benedykcji biskupa w czasie mszy św. pontyfikalnej⁴⁰, to jednak nie jest on jednorodną księgą zasługującą na tę nazwę. Omawiany kodeks był podręczną księgą liturgiczną, jak zauważył W. Urban, *dla biskupa w czasie podróży*⁴¹, który wykonywał czynności liturgiczne poza kościołem katedralnym. Wobec tego zachowanie pierwotnej nazwy: *Ordinarius Pontificalis Antiquus* jest w pełni uzasadnione⁴².

Na szczególną uwagę zasługuje rękopis liturgiczny wymieniony w spisie Biblioteki Katedralnej Krakowskiej z roku 1110. Jest nim benedykcyjna wawelska przechowywana obecnie w Archiwum Kapituły Katedralnej w Krakowie z sygnaturą 23 (dawna 40). Księga ta jest niewielkim kodeksem pergaminowym o rozmiarach 16,5×25 cm, liczącym 199 kart nie liczbowanych. Oprawiona jest w deskę obciążoną jerchą. Zachowała się bardzo dobrze, z wyjątkiem pierwszej i ostatniej karty, uszkodzonych przez kornika. W trakcie foliowania rękopisu powtórzono numerację k. 125. Test został napisany czarnym atramentem, bardzo piękną minuskułą po 23 wiersze w jednej kolumnie, a tytuły majuskułą. Kodeks nie ma miniatur. Na k. 4 r znajduje się

³⁸ Błogosławieństwa te należą do najstarszej warstwy kodeksu i pochodzą z XI w.

³⁹ Pontyfikał ten wydał Antoni Podleś, Płock 1986 s. 136–139.

⁴⁰ J. Wojtkowski wydał dwie benedykcje na święto Narodzenia Maryi Panny w art. *De cultus (sic) Beatae Mariae Virginis in Polonia*, s. 498. Teksty te ukazały się także w: *Corpus Benedictionum Pontificalium*, red. E. M o e l l e r, w: *Corpus Christianorum, Series Latina*, t. 162, Turnholi 1973 nr 217 i 873.

⁴¹ W. U r b a n, *art. cyt.*, s. 306.

⁴² A. F r a n z, *Die kirchlichen Benediktionen des Mittelalters*, t. 1, Freiburg 1909 s. XXIV, nazwał go: *Pontificale Wratislaviense mbr., 12 Jahrh.* Natomiast współczesny liturgista H. Sobeczko pozostał wierny pierwotnej nazwie: *Ordinarius Pontificalis Antiquus*, w: *Liturgia katedry wrocławskiej według przedtrydenckiego Liber Ordinarius z 1563 roku*, Opole 1993 s. 10, 35, przypis 24; s. 228, przypis 96, 98.

duży inicjał litery R o rozmiarach 3,5×5 cm. Jak w innych rękopisach średniowiecznych, tak również tutaj występuje *e-caudate* — *ę*. Kodeks ten jest zaliczany do ksiąg liturgicznych importowanych z Ratyzbony⁴³. Co do datowania, zdania są podzielone. Gdy I. Polkowski⁴⁴ i W. Semkowicz⁴⁵ pochodzenie kodeksu określają na koniec XI w.⁴⁶ lub początek XII w., to K. Gamber⁴⁷ opowiada się za końcem XII w. Tekst księgi rozpoczyna się tytułem: *In nomine domini incipit liber benedictionalis quo honoratur officium ordinis benedictiones ab episcopis super populum per anni circulum*, i zawiera wyłącznie formuły błogosławieństw biskupa. Księga liturgiczna dzieli się na sześć części. Pierwsze dwie: *De tempore* i *Sanctorale*, nie występują w całości, lecz przeplatają się z sobą i innymi częściami księgi. Na pierwszą część *De tempore* składają się formuły błogosławieństw na niedziele i święta w ciągu roku. W kodeksie znajdują się w trzech miejscach. Na pierwszym miejscu są formuły błogosławieństw przeznaczone na czas od wigilii Bożego Narodzenia do siódmej niedzieli po uroczystości Bożego Narodzenia włącznie (k. 1 v — 10 v). Formuła błogosławieństwa biskupa w całym kodeksie składa się z czterech członów. Po każdym z trzech członów następuje odpowiedź *Amen*. Ostatni człon brzmi: *Benedictio dei patris et filii et spiritus sancti descendat super vos. Amen. Et pax*. Wigilia Bożego Narodzenia ma dwie formuły błogosławieństwa. Druga wersja rozpoczyna się incypitem: *Quod ipse praestare deus*. Charakterystyczne jest to, że w tym okresie obchodzi się oktawy świętych, a w tekście ich nie ma; i brak wzmianki o Maryi Pannie w oktawie Bożego Narodzenia⁴⁸. Na drugim miejscu znajdują się formuły od Niedzieli Siedemdziesiąticy do Czwartej Niedzieli po Wielkanocy — *post pasche* (k. 32 r — 63 r). We Wielkim Poście dla wszystkich dni tygodnia są formuły błogosławieństwa po jednej wersji, a dla niektórych po dwie wersje. Na Wielką Środę przypadają dwie, na Wielki Czwartek trzy, a na Wigilię Paschalną cztery wersje

⁴³ Do nich należy m. in. Ewangelia Emmeramski. Zob. W. S e m k o w i c z, *Paleografia*, s. 314.

⁴⁴ *Katalog*, 39.

⁴⁵ *Paleografia*, s. 314.

⁴⁶ Zob. W. D a n i e l s k i, *Benedykcyjnał*, EK t. 2 kol. 218.

⁴⁷ *Codices*, s. 186.

⁴⁸ Zaakcentowane zostało wyłącznie obreżanie Jezusa.

błogosławieństw. Wszystkie dni oktawy wielkanocy, z wyjątkiem środy, która ma cztery, mają po trzy wersje. Na ostatnim miejscu umieszczono benedykcje dla niedziel od dwudziestej szóstej po Zesłaniu Ducha Świętego do piątej niedzieli Adwentu (k. 149 — 183 r). Gdy wszystkie niedziele po zesłaniu Ducha Świętego mają przeważnie po cztery wersje błogosławieństw, to niedziele Adwentu mają tylko po dwie. Pierwsza część benedykcyjonału, *De tempore*, kończy się z czterema wersjami formuł: *Benedictio de sca trinitate dominicis diebus* (k. 183 r). Druga część benedykcyjonału *Sanctorale* też umieszczono w trzech różnych miejscach. Skryptor rękopisu, podobnie jak w innych księgach liturgicznych pochodzących z tego okresu, przy imieniu świętych nie umieścił daty ich obchodu, lecz podał je w chronologicznym porządku według ówczesnego katalogu świętych. Część ta obejmuje najpierw okres od 29 XII do 20 IV, to jest od wspomnienia króla Dawida do Senesjusza męczennika⁴⁹ (k. 11 r — 31 v). Dalszy ciąg tej części obejmuje świętych czczonych od 23 IV do 24 XII, to jest od św. Jerzego do św. Sypariusza z zakonu św. Benignego⁵⁰ (k. 63 v — 128 v). Powyższe *Sanctorale* obejmuje cały rok kalendarzowy, to jest od 29 XII do 20 IV (k. 11 r — 31 v) i od 23 IV do 21/23/ XII (k. 63 v — 128 v). Wśród świętych znajdują się tam trzej biskupi z Ratzybony: Erhard⁵¹, Emmeram⁵² — 22 IX z oktawą (k. 108 r) i Wolfgang⁵³, czczony w dniu 31 X, translacja w dniu 11 X (k. 118 r).

W *Sanctorale* zostały włączone święta Pańskie i maryjne. Do świąt Pańskich należą: Ofiarowanie Pańskie — 2 II (k. 19 r); Znalezienie

⁴⁹ Genesjusz jest jego synonimem. Senesjusz był obywatelem Radolzellu. Zob. J. Sauer, *Genesis*, LThK t. 4, Freiburg 1932 s. 377–378.

⁵⁰ Św. Benigny zmarł w Dijon w VI w.

⁵¹ Zarządzał diecezją ratybońską przed biskupem Emmeramem. W roku 1052 papież Leon IX kanonizował go. Zob. J. Torsy, *Der große Namenstags Kalender*, Freiburg⁶ 1976 s. 28.

⁵² W pierwszej połowie VIII w. jako biskup zachodnio frankońskiego królestwa został biskupem Ratzybony. Z powodu oszczerczego oskarżenia poniósł śmierć męczeńską między 652 a 716 r. w Kleinhelfendorfie koło Aiblingen. Bp. Gambald (739–760) beatyfikował go. Jego kult zajął miejsce św. Erharda. Nad jego grobem powstało arcyopactwo St. Emmeram. Zob. *Das römische Martyrologium*, Regensburg² 1935 s. 240; J. Torsy, *dz. cyt.*, s. 256; R. Bauerreiss, *Emmeram*, LThK t. 3, Freiburg² 1959 s. 850.

⁵³ Jako benedyktyń z Einsiedeln pracował na Węgrzech. W roku 972 został biskupem w Ratzybony, a w roku 1052 został kanonizowany. Zob. J. Torsy, *dz. cyt.*, 291–292.

Drzewa Krzyża Świętego — 3 V (k. 19 v); Wniebowstąpienie Pańskie z oktawą (k. 74 v); Zesłanie Ducha Świętego z wigilią i oktawą (k. 75 r — 77 v); Przemienienie Pańskie — 7 VIII (k. 92 v) i Podwyższenie Krzyża Świętego — 14 IX (k. 105 v). Do świąt maryjnych należą: Zwiastowanie — 25 III (k. 27 v); Wniebowzięcie — 15 VIII z wigilią i oktawą (k. 96 r–98 r, 99 v); Narodzenie — 8 IX, z oktawą (k. 104, 105 v). Znajdujemy w nim wspomnienie św. Józefa⁵⁴ — 19 III (k. 27 v); świętych czczonych w Polsce: Wojciecha — 23 IV (k. 63 r) i Floriana — 4 V (k. 66 v). Do całości *Sanctorale* przynależy dodatek z grupą dziesięciu świętych⁵⁵ (k. 197 v — 199 v) m. in. Paula, matka św. Eustachego — 25 I; Jan Chryzostom⁵⁶ — 27 I; uroczystość Niepokalanego Poczęcia Maryi Panny⁵⁷ — 8 XII; Anna⁵⁸ — 26 VII; Florin⁵⁹; Winnobald (Winnebald)⁶⁰ — 18 XII i Adalheida królowa — 16 XII.

Trzecią część składową benedykcyjonału wawelskiego stanowią błogosławieństwa obrzędowe (k. 129 r — 136 r). Dotyczą one rzeczy i osób. Do błogosławieństw rzeczy należy błogosławieństwo z okazji poświęcenia kościoła (k. 129 r) z ośmioma różnymi wersjami formuł; w dniu konsekracji ołtarza i w rocznicę dedykacji kościoła z trzema wersjami formuł; przy rekunciacji zbezczeszczonego kościoła i w uroczystość patronalną kościoła (k. 131 v — 132 v) oraz w pomieszczeniach mieszkalnych — *In habitaculis hominum* (k. 133 r). Do błogosławieństw osób należą formuły w dniu i w rocznicę konsekracji biskupa (k. 133 v — 134 r); w dniu święceń kapłańskich (k. 134 v). Czwartą

⁵⁴ Jest jedynym benedykcyjnarzem tego okresu, który ma trzy wersje formuł na wspomnienie św. Józefa.

⁵⁵ Ostatnie imię jest nieczytelne. Nie odczytał go także J. Fijałek, *art. cyt.*, s. 363.

⁵⁶ Liturgia rzymska obchodziła jego wspomnienie 27 stycznia począwszy od XIII w. do ostatniej reformy kalendarza. Zob. A. Olivari, *Il nuovo calendario liturgico*, Torino 1974 s. 150.

⁵⁷ Na Zachodzie kult ten wyraziście daje się śledzić w XI w. Zob. H. Frois, *Wspomnienie świętych na każdy dzień roku. Martyrologium*, Kraków 1992 s. 241.

⁵⁸ Na Zachodzie jej kult rozpowszechnił się w IX w. Zob. A. Olivari, *dz. cyt.*, s. 122.

⁵⁹ Żył prawdopodobnie w VII w. Duszpasterzował w Remüs. Odbiera kult w diecezjach Chur i Limburgu oraz w Koblencji. Zob. J. Torsy, *dz. cyt.*, s. 309–310.

⁶⁰ Wunibald ur. 701 r. w południowej Anglii. Brat Willibalda i Walburgii. Apostołował w Niemczech przy boku Bonifacego. Założył klasztor w Heidemheim w diecezji Eichstätt. Beatyfikował go rodzony brat Willibald 24 września 777 r. Zob. J. Torsy, *dz. cyt.*, s. 334.

część składową benedykcjonau tworzą błogosławieństwa wspólne — *Commune* (k. 135 v — 149 r) w wigilię i w dniu jednego oraz wielu apostołów (k. 136 v — 138 r), w dniu ewangelistów (k. 138 v); we wigilię i w dniu jednego oraz wielu męczenników (k. 139 r — 141 r); w dniu jednego i wielu papieży i wyznawców (k. 142 r — 144 r) oraz w dniu jednej i wielu dziewic (k. 144 r — 147 r). Czwartą część księgi zamykają cztery formuły błogosławieństw związanych z miejscami: z grobem Pańskim w Jerozolimie (k. 148 r); z bazyliką św. Piotra w Rzymie; z kościołami dedykowanymi apostołowi czy apostołom lub innym świętym (k. 148 v — 149 r). Na kartach 184 r — 185 v znajdują się błogosławieństwa wotywnie w ciągu tygodnia dla uczczenia Mądrości Bożej — poniedziałek; Miłości Bożej — wtorek; aniołów — środa; Ducha Świętego — czwartek; Krzyża Świętego — piątek oraz Maryi Panny w sobotę. Ostatnią grupę błogosławieństw tworzą tzw. błogosławieństwa okolicznościowe (k. 180 r — 194 v), do których należą: ogólne o zdrowie dla całego ludu Bożego; w czasie i po obradach synodu; w czasie wojny i epidemii oraz osób — jak biskupa, króla w czasie synodu i ilekroć zajdzie potrzeba; opata, kapłana i opatki w dniu ich święceń; osób wstępujących do stanu kleryckiego, w czasie obłóczyn zakonnic, neofitów; wiernych; złoczyńców i żołnierzy i w czasie postu. Grupa ta kończy się czternastoma formułami błogosławieństw przeznaczonych na co dzień — *Benedictiones cottidiane*.

Benedykcyjonał wawelski zawiera ogółem ok. 714 formuł błogosławieństw biskupa⁶¹. Spośród nich wszystkie formuły maryjne i na cześć świętych Józefa i Anny wydał J. Wojtkowski⁶², a za nim, z wyjątkiem formuły ku czci św. Anny, zostały opublikowane w *Corpus Benedictionum Pontificalium*⁶³.

Z wyżej analizowanym kodeksem wawelskim zamyka się kolekcja i studium przedtrydenckich benedykcjonaułów w Polsce⁶⁴. Kolekcja ta

⁶¹ W. D a n i e l s k i, *Benedykcyjonał*, EK t. 2 kol. 218 podaje tylko 340 formuł.

⁶² J. W o j t k o w s k i, *De cultus* (sic), 479–519.

⁶³ *Corpus Christianorum, Series Latina*, t. 162, Turnholi 1971 nr 271, 429, 510, 591, 751 oraz w tomie 162 A nr 1238, 1381, 1510, 1605, 1606, 1626, 1659, 1683, 1783, 1784, 1900.

⁶⁴ Nie został tutaj wymieniony benedykcyjonał z XII w., który był kiedyś własnością Biblioteki Załuskich, a obecnie znajduje się w Bibliotece Narodowej w Petersburgu z sygn. Q. v. I. 15. Zob. W. S e m k o w i c z, *dz. cyt.*, s. 508; W. D a n i e l s k i, *art. cyt.*, s. 218.

wprawdzie jest niewielka, bo w ścisłym znaczeniu ogranicza się jedynie do benedykcjonau wawelskiego, a może obejmuje także benedykcjonał załuski, lecz ma wielkie znaczenie dla historii liturgii średniowiecznej w Polsce i za granicą.